

**SOLIQ MA'MURIYATCHILIGINI KUCHAYTIRISH ORQALI
NORASMIY IQTISODIYOTNI BARTARAF ETISH ISTIQBOLLARI**

Alimardonov G'ayratjon Nuraliyevich PhD

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada O'zbekistonda soliqqa tortish tizimining hozirgi holati hamda norasmiy iqtisodiyotning iqtisodiy rivojlanishga ta'siri tahlil qilingan. Norasmiy iqtisodiyotning shakllanish sabablari, uning soliq tushumlariga salbiy ta'siri va davlat budjeti barqarorligiga ko'rsatadigan oqibatlari yoritilgan. Shuningdek, soliq ma'murchiligini takomillashtirish, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish va norasmiy faoliyatni qisqartirishga qaratilgan taklif hamda tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *soliqqa tortish, norasmiy iqtisodiyot, soliq siyosati, soliq tushumlari, davlat budjeti, iqtisodiy rivojlanish.*

Kirish. Bugungi kunda jahon iqtisodiyotining eng murakkab muammolaridan biri bu "yashirin" yoki norasmiy iqtisodiyotning mavjudligidir. Norasmiy iqtisodiyot nafaqat davlat byudjeti daromadlarining boy berilishiga, balki halol tadbirkorlar uchun teng bo'lmagan raqobat muhiti yuzaga kelishiga ham sabab bo'ladi. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning hozirgi bosqichida soliq stavkalarini tushirish bilan bir qatorda, soliq ma'muriyatchiligini (tax administration) sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish dolzarb vazifaga aylandi. Soliq ma'muriyatchiligini kuchaytirish — bu shunchaki nazoratni oshirish emas, balki raqamli texnologiyalar yordamida iqtisodiy jarayonlarning shaffofligini ta'minlash demakdir.

Soliq ma'muriyatchiligini kuchaytirish orqali norasmiy iqtisodiyotni bartaraf etish istiqbollari uchun zarur shartlarni birma-bir ko'rib chiqib, ularning mohiyatini ochishga harakat qilamiz.

1. Uzluksiz makroiqtisodiy tahlil — norasmiy iqtisodiyotni, jumladan, pul oqimi, energiya iste'moli va mehnat resurslarini muntazam tahlil qilish oqilona yondashuv hisoblanadi. Uzluksiz makroiqtisodiy tahlilning kuchi bir nechta ko'rsatkichlarni birlashtirishdadir. Naqd pul oqimi, energiya iste'moli va mehnat resurslari tahlillarini birlashtirib, norasmiy iqtisodiyotni yanada yaxlitroq tushunish mumkin. Bunday kompleks yondashuv norasmiy iqtisodiy faoliyatni va ularning umumiy iqtisodiyotga ta'sirini aniqroq aniqlash imkonini beradi. Iqtisodiyot va tegishli sohalardagi fanlararo tadqiqotlar norasmiy iqtisodiy tuzilmalarning murakkabligini aniqlash uchun kompleks tahlillarni qo'llab-quvvatlaydi. Turli iqtisodiy ko'rsatkichlarni birlashtirish tahlillar va siyosat tavsiyalarining mustahkamligini oshiradi.

Norasmiy iqtisodiyot holatida pul oqimlarini tushunish qonunbuzarliklar yoki hisobga olinmagan moliyaviy operatsiyalarni aniqlashi mumkin. Bu norasmiy iqtisodiy faoliyat keng tarqalgan hududlarni aniqlash uchun juda muhimdir.

Energiya iste'moli ko'pincha iqtisodiy faoliyat bilan bog'liq. Norasmiy iqtisodiyotda energiyadan foydalanish tartibi rasmiy sektordagidan farq qilishi mumkin. Energiya iste'molini o'rganish ro'yxatdan o'tmagan ishlab chiqarish kabi norasmiy iqtisodiy faoliyatning ko'lami va tabiati haqida tushuncha berishi mumkin. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, energiya iste'moli shakllaridagi o'zgarishlar iqtisodiy faoliyat uchun ishonchli vosita sifatida ishlatilishi va rasmiy hujjatlarda qayd etilmagan norasmiy iqtisodiy faoliyat mavjudligini ko'rsatishi mumkin.

Mehnat iqtisodiy ishlab chiqarishning asosiy omilidir. Mehnat resurslarini tahlil qilish bandlik sharoitini, jumladan, ishchi kuchi hajmini, bandlik turlarini va norasmiy mehnat munosabatlarini tushunishni o'z ichiga oladi. Ushbu tahlil norasmiy mehnatning keng tarqalgan tarmoqlarini aniqlashga yordam beradi, masalan, kam hisobot berilgan bandlik yoki kitobdan tashqari ishlar. Norasmiy sektor ko'pincha moslashuvchan va ro'yxatdan o'tmagan bandlikka tayanadi, bu esa mehnat resurslari tahlilini keng qamrovli siyosat ishlab chiqish uchun zarur qiladi.

2. Norasmiy iqtisodiyotga qarshi kurashda davlat xizmatlarini jalb qilish va ular o'rtasidagi hamkorlik ilmiy tamoyillar va dalillar bilan tasdiqlanishi

mumkin. Boshqaruv bir nechta agentlik va xizmatlarni o'z ichiga olgan murakkab tizimdir. Boshqaruvga oid ilmiy adabiyotlarda yaxlit yondashuv muhimligi ta'kidlanadi. Norasmiy iqtisodiyot sharoitida davlat xizmatlari o'rtasidagi hamkorlik muammolar va imkoniyatlarni yanada to'liqroq tushunish imkonini beradi. Boshqaruv tuzilmalari bo'yicha tadqiqotlar norasmiy iqtisodiyot kabi ko'p qirrali muammolarni hal qilish turli davlat xizmatlari o'rtasida muvofiqlashtirilgan harakatlarni talab qilishini ta'kidlaydi. Idoralararo hamkorlik siyosatni samarali amalga oshirish va amalga oshirish uchun muhim deb hisoblanadi.

Axborot siyosatni ishlab chiqishda muhim boylikdir. Axborot almashish va tahlil qilish bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, davlat xizmatlari o'rtasidagi hamkorlik resurslar va ma'lumotlarni birlashtirish imkonini beradi. Norasmiy iqtisodiyot sharoitida shubhali harakatlar, tranzaksiyalar va jismoniy shaxslar to'g'risidagi ma'lumotlarni almashish majburlash choralarining umumiy samaradorligini oshirishi mumkin. Hamkorlik kengroq ma'lumotlardan foydalanish imkonini beradi, bu esa norasmiy iqtisodiy faoliyat va ishtirokchilarni aniqroq aniqlash imkonini beradi.

Xatarlarni baholash siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirishning asosiy jihati hisoblanadi. Norasmiy iqtisodga qarshi kurashda turli davlat xizmatlari norasmiy faoliyat bilan bog'liq xatarlarni yanada chuqurroq tushunish imkonini beruvchi turli istiqbollarni o'z ichiga oladi. Xatarlarni boshqarish va siyosat tahlili sohasidagi tadqiqotlar turli manfaatdor tomonlarning ma'lumotlarini o'z ichiga olgan keng qamrovli xavflarni baholash yanada samarali xavflarni kamaytirish strategiyalariga olib keladi degan fikrni qo'llab-quvvatlaydi. Bu, ayniqsa, norasmiy iqtisod holatida dolzarb bo'lib, bu yerda xavflar ko'p qirrali bo'lishi mumkin.

3. Norasmiy iqtisodiyot sharoitida tarmoq risklarini tahlil qilish konsepsiyasini iqtisodiy faoliyatning o'zaro bog'liqligini hisobga olgan holda ilmiy tushuntirish mumkin. Tarmoq nazariyasi turli ilmiy fanlarda, jumladan, iqtisodda yaxshi o'rnatilgan sohadir. Bu nazariya subyektlar o'rtasidagi munosabatlar va aloqalarni o'rganadi. Iqtisodiyotda bu subyektlar korxonalar, jismoniy shaxslar yoki moliyaviy operatsiyalar bo'lishi mumkin. Norasmiy iqtisodiyot ko'pincha

munosabatlarning murakkab tarmoqlari orqali ishlaydi. Tarmoq tahlili usullaridan foydalangan holda iqtisodiy tadqiqotlar norasmiy sektordagi iqtisodiy subyektlar ko'pincha murakkab tarmoqlar orqali bog'langanligini ko'rsatdi. Ushbu tarmoqlarni tahlil qilish norasmiy iqtisodiyotning tuzilishi haqida tushuncha beradigan hamkorlik, resurslarni taqsimlash va moliyaviy oqimlarni ochib berishi mumkin.

Tarmoq nazariyasida asosiy tugunlar (obyektlar) va markazlarni (markaziy nuqtalar) aniqlash tarmoqning umumiy tuzilishi va chidamliligini tushunish uchun juda muhimdir. Norasmiy iqtisodiyotda ma'lum shaxslar, korxonalar yoki joylar turli norasmiy operatsiyalarni amalga oshirishga yordam beradigan markaziy markazlar sifatida harakat qilishlari mumkin.

Tarmoq tahlili tadqiqotchilarga xavf va ta'sirlarning tizim orqali tarqalishini o'rganish imkonini beradi. Norasmiy iqtisodiyot sharoitida noqonuniy moliyaviy oqimlar, soliq to'lashdan bo'yin tovlash va noqonuniy savdo kabi xavflar o'zaro bog'langan tarmoqlar orqali tarqalishi mumkin. Murakkab tizimlar va tarmoq dinamikasidagi tadqiqotlar xavf va xatti-harakatlar o'zaro bog'langan tarmoqlar orqali tarqalishi mumkin degan fikrni qo'llab-quvvatlaydi. Ushbu dinamikani tushunish norasmiy iqtisodiy faoliyatning tarqalishini bashorat qilish va samarali qarshi choralarini ko'rish uchun juda muhimdir.

Tarmoq tahlili siyosatga bevosita ta'sir ko'rsatadigan tushunchalarni beradi. Siyosatni loyihalash bo'yicha ilmiy tadqiqotlar samarali va maqsadli aralashuvlarni shakllantirish uchun tarmoqlarning tuzilishi va dinamikasini tushunish muhimligini tan oladi.

Umuman, norasmiy iqtisodiyotga qarshi kurashda tarmoq risklari tahlilini targ'ib qilishning ilmiy asosi turli ilmiy fanlarda keng qo'llanilgan tarmoq nazariyasining o'rnatilgan tamoyillarida yotadi. Tarmoq obyektivi orqali iqtisodiy faoliyatning o'zaro bog'liqligini tahlil qilish norasmiy iqtisodiy tarmoqlarni tushunish, bashorat qilish va buzish uchun qimmatli tushunchalarni beradi.

O'zbekistonda soliq ma'muriyatchiligini kuchaytirish, ko'rsatilgan fikrlardan kelib chiqib, norasmiy iqtisodiyotning hajmi va ta'sirini kamaytirishga katta hissa qo'shishi mumkin. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, norasmiy

iqtisodiyotni butunlay yo‘q qilish qiyin bo‘lishi mumkin, chunki norasmiy faoliyat chuqur ildiz otishi va turli ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta’sirida bo‘lishi mumkin. Shunga qaramay, soliq ma’muriyatchiligini kuchaytirish norasmiy iqtisodiyotga barham berish sa’y-harakatlariga sezilarli darajada ta’sir etishi mumkin.

Soliq ma’muriyatchiligini kuchaytirish orqali norasmiy iqtisodiyotga barham berish istiqbollari:

Tahlil uchun yaxshilangan ma’lumotlar-soliq ma’muriyatchiligini kuchaytirish ma’lumotlarni yaxshiroq to‘plash va tahlil qilishga olib kelishi mumkin. Bu norasmiy iqtisodning hajmi va tabiatini aniqroq tushunish imkonini beradi, bu esa ko‘proq maqsadli aralashuvlarni amalga oshirish imkonini beradi.

Samarali xavf tahlili — soliq ma’muriyatining mustahkamlanganligi norasmiy iqtisodiy faoliyatga yuqori moyil bo‘lgan soha va tarmoqlarni aniqlash uchun yanada samarali risk tahlilini o‘tkazishi mumkin.

Soliq majburiyatlarining oshishi — soliq ma’muriyatchiligining yanada mustahkamligi soliqqa rioya qilishning oshishiga olib kelishi mumkin, chunki rasmiy biznes rag‘batlantiriladi va rasmiy iqtisodiyotda ishtirok etish uchun yaxshi jihozlanadi. Aniq me’yoriy-huquqiy baza va samarali qonunchilikni ta’minlash kabi omillar qonunchilikka rioya qilishni yaxshilashga yordam beradi.

Shaffof moliyaviy operatsiyalar — soliq ma’muriyatchiligini kuchaytirish naqd pulsiz hisob-kitoblarga o‘tishni osonlashtiradi, moliyaviy operatsiyalarning shaffofligini kamaytiradi va norasmiy faoliyatni yanada ko‘rinadigan qiladi.

Takomillashtirilgan institutsional ishonch — soliq ma’muriyatchiligini kuchaytirish shaffoflik va javobgarlikni oshirishga, institutlarga ishonchni kuchaytirishga yordam beradi.

Siyosat va huquqiy islohotlar — soliq ma’muriyatchiligining mustahkamlanganligi siyosat choralari uchun jamoatchilik tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi va norasmiy iqtisodiyotning asosiy sabablarini bartaraf etuvchi huquqiy islohotlar tarafdori bo‘lishi mumkin.

Soliq ma’muriyatchiligini kuchaytirish orqali norasmiy iqtisodiyotga barham berishdagi qiyinchiliklar ham mavjud bo‘lib, unga duch kelmay iloji yo‘q.

Xususan, birinchidan, qashshoqlik va rasmiy ish imkoniyatlarining yo'qligi kabi ijtimoiy-iqtisodiy omillar norasmiy iqtisodiyotning saqlanib qolishiga yordam berishi mumkin. Norasmiy iqtisodiy faoliyatning asosiy sabablarini bartaraf etish soliq ma'muriyatchiligidan tashqariga chiqadigan, ijtimoiy va iqtisodiy siyosatni o'z ichiga olgan kompleks yondashuvni talab qilishi mumkin.

Ikkinchidan, soliq ma'muriyati islohotlarini samarali amalga oshirish salohiyat, resurslar va institutsional imkoniyatlar bilan bog'liq muammolarga duch kelishi mumkin. Qo'shimcha va yaxshi rejalashtirilgan islohotlar, salohiyatni oshirish bilan birga, vaqt o'tishi bilan muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda soliq ma'muriyatchiligini kuchaytirish norasmiy iqtisodiyotni qisqartirishda salmoqli istiqbollarga ega bo'lsada, muammolarni e'tirof etish va ijtimoiy-iqtisodiy omillar, madaniy me'yorlar va islohotlarning samarali amalga oshirilishini ta'minlaydigan ko'p qirrali jarayonni o'z ichiga olishi mumkin. Muvaffaqiyat nafaqat soliq ma'muriyatchiligini, balki kengroq iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni ham o'z ichiga olgan muvofiqlashtirilgan sa'y-harakatlarga bog'liq bo'lishi mumkin.

Xulosa va takliflar.

O'zbekistonda norasmiy iqtisodiyot ulushini qisqartirish hamda soliqqa tortish tizimi samaradorligini oshirish maqsadida quyidagi taklif va tavsiyalarni ilgari surish mumkin.

Birinchidan, soliq ma'muriyatchiligini yanada soddalashtirish va uning shaffofligini oshirish zarur. Soliq hisobotlari va to'lov jarayonlaridagi ortiqcha byurokratik talablarni qisqartirish tadbirkorlik subyektlarini rasmiy faoliyat yuritishga rag'batlantiradi.

Ikkinchidan, raqamli texnologiyalarni soliqqa tortish tizimiga keng joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Elektron hisob-fakturalar, onlayn nazorat-kassa mashinalari hamda raqamli to'lov tizimlaridan foydalanishni kengaytirish norasmiy pul aylanmasini kamaytirishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, kichik biznes va yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun soliq yukini optimal darajada belgilash lozim. Soliq stavkalarining adolatli va iqtisodiy asoslangan bo'lishi norasmiy faoliyatdan chiqib, rasmiy sektorga o'tishni rag'batlantiradi.

To'rtinchidan, aholining soliq madaniyatini oshirishga qaratilgan targ'ibot va ta'lim ishlarini kuchaytirish zarur. Soliq to'lashning ijtimoiy ahamiyatini tushuntirish hamda davlat byudjeti mablag'larining sarflanishi bo'yicha ochiq axborot berish fuqarolarning ishonchini oshiradi.

Adabiyotlar/Literatura/Reference:

G'.Alimardonovning 2025-yildagi "O'zbekistonda soliqqa tortish va norasmiy iqtisodiyot muammolari" mavzusidagi (PhD) dissertatsiyasi 12–26.

Soliq qo'mitasi ma'lumotlari. www.soliq.uz.